

MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA

Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái

Az alábbi cikkünkben egy nemrégiben elkészült, az OTKA által támogatott¹ kutatás eredményeinek egy részét tesszük közzé. A kutatást az a megfontolás vezérelte, hogy többet tudjunk meg a szegénységben, és különösképp a mélyszegénységben, kirekesztettségben élők megélhetési módokról, valamint arról, hogy mi különbözteti meg a látszólag azonos helyzetből induló – hasonló iskolázottságú, azonos helyen élő – szegény háztartásokat a szegénységet elkerülőktől. Alábbi cikkünkben azt mutatjuk be, hogy milyen jövedelemtípusokhoz férnek hozzá e családok, és hogy hogyan küzdenek meg a szegénységgel. Feltettük azt a provokatív kérdés, hogy vajon fellelhetőek-e etnikus vonások a megélhetés biztosításában, vannak-e a romákra vagy a romák bizonyos csoportjaira jellemző megélhetési módok. A cikk folytatásaként megjelenő későbbi írásunkban kutatásunk másik alapkérdését feszegetjük: milyen szerepet játszik a családok kapcsolati hálójának mérete és jellege a megélhetésben.

Bevezető

A hazai empirikus szegénységkutatások jelentős tradícióra tekintenek vissza. Bár e vizsgálatok hosszú ideig elsősorban a jövedelmi szegénység regisztrálását, mérését, illetve időbeni változásait tartották szem előtt, az elmúlt évtizedben a szakma, felismerve a szegénység sokdimenziós jellegét és a jövedelmi adatok mérési megbízhatatlanságát, francia és angol-szász mintára felvette szótárába és módszertani eszközei közé a halmozott depriváció és a társadalmi kirekesztettség fogalmait. Ezek a fogalmak az alacsony jövedelmet a szegénység csupán egyetlen tényezőjeként értékelik és a szegénység egyéb determinációit is figyelembe veszik. A hazai

¹ Az OTKA 67898 sz. „Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai met-szetekben” című kutatás (Messing – Molnár 2010).

szerzők közül Szalai Júlia (2002) és Havasi Éva (2002), valamint Ferge Zsuzsa (2002) a Szociológiai Szemle e témának szentelt különszámában megjelent tanulmányai kezdeményezik e fogalmak tisztázását: Havasi Éva a halmozott depriváció operacionalizálására és mérésére, Szalai Júlia a kirekesztés, a kirekesztettség fogalmai mögött meghúzódó tartalmak elméleti tisztázására tett kísérletet.

A kirekesztettség nem csupán egy aktuális helyzetet jelöl, hanem egy olyan folyamat végeredményét (vagy a kirekesztődés, kirekesztettség dinamikájából következően fogalmazhatunk úgy is, hogy részeredményét) érzékelteti, amelynek során az érintett személyek, illetve háztartások a számos társadalmi dimenzióban (iskolázottság, munkaerő-piaci helyzet, lakóhely, lakás, kulturális javakhoz való hozzáférés stb.) meglévő hátrányos helyzetüket átörökítik a következő generációra, illetve akár generációk sorára.

A témában végzett hazai empirikus kutatások (Tárki 2005, Havasi 2002, 2005, Szalai 2002, 2007, Bass et. al. 2007) kimutatták, hogy milyen szorosan szövődnek egybe és kötik gúzsba az egyént a különböző hátrányok. Havasi Éva több mint egymillió emberre, megközelítőleg a magyar lakosság 12–13 százalékára becsülte a halmozottan szegények számát, illetve részarányát 2002-ben. A Tárki számításai szerint 2005-ben a lakosság 23 százaléka a legelemibb létszükségleteinek kielégítésében (élelem, fűtés) is korlátozva volt. A halmozott szegénység az ország többi részéhez képest gyakrabban fordul elő az észak-kelet-magyarországi régióban, illetve a Dél-Dunántúl kis településein. A kutatások eredményeiből azt is tudjuk, hogy a halmozott depriváció kockázatát növeli, ha egy háztartásban egyetlen idős személy él (egyedülálló nyugdíjasok), vagy ha a család három vagy annál több gyermeket nevel. De ugyanígy a cigány etnikai hovatartozás is jelentősen növeli a szegénységi kockázatot: bár a szegények túlnyomó része nem cigány, a romák erősen felülreprezentáltak a szegények között. Bass és kollegái (Bass et. al. 2007) számítása szerint a szegény népességen belül a romák aránya 2006-ban 32 százalék volt, miközben a teljes népességen belüli arányukat 7–8 százalékra becsülik. Ráadásul minél mélyebb és sokrétűbb a szegénység, annál magasabb a romák aránya: a legalsó jövedelmi tizedben már 55 százalék.

A hazai kutatások részletesen bemutatják a szegénység strukturális okait, taglalják az ezzel kapcsolatos szociál- és egyéb közpolitikákat. Ugyanakkor viszonylag kevés olyan forrás található, amely elemezné, hogy a szegény népesség hogyan birkózik meg a mindennapos pénztelenséggel és milyen tudatos stratégiát dolgoz ki helyzetének jobbítása érdekében. A romákkal foglalkozó kutatások között ugyan léteznek szép számmal olyanok, amelyek egy-egy település cigány közösségének megélhetési, jövedelemszerzési tevékenységeinek részletes leírását adják, és amelyekből képet alkothatunk a szegény cigányok megélhetési módjairól (Fleck–Virág 1998, Virág 2008, Havas 1982, Hajnal 1999, Horváth 2001, Kovai 2002, Stewart 1994), ezek azonban többnyire nem foglalkoznak az ugyanazon településen a cigányok mellett vagy velük együtt élő szegény nem cigányok megélhetési módjaival, továbbá terepük nagyon ritka kivétellel falu vagy faluszerű kisváros.

Mi jelen írásunkban a számok mögé szeretnénk tekinteni, miközben választ keresünk arra, hogy az erősen korlátozott lehetőségekkel ren-

delkező, halmozott deprivációban élő háztartások milyen stratégiákat alakítanak ki a megélhetés biztosítására, és hogy vajon létezik-e a megélhetési módoknak, stratégiáknak etnikus vagy etnikaiként megjelenő formája. Kutatásunk során, a többdimenziós szegényvizsgálatok szemléletével megegyező módon, a szegénységnek nem pusztán az anyagi, jövedelmi dimenziójával foglalkoztunk. Kiemelt figyelmet tulajdonítottunk a szegénység azon formájának, amelyet gyakran mélyszegénységnek neveznek, utalva arra, hogy a szegénység ezen formája nem pusztán az anyagi javak hiánya, sokkal inkább a lehetőségek hiánya. A minőségi oktatáshoz, a biztos megélhetést nyújtó munkahelyhez vagy más jövedelemforráshoz, az egészséges élethez, a lakhatáshoz való hozzáférés korlátozottsága, és nem utolsósorban az egyén döntési lehetőségeinek, mindenekelőtt a saját sorsáról való döntési lehetőségeinek a szűkösége. A szegénység ezen formája tartós, gyakran a következő generációkra is átörökített társadalmi peremhelyzet, vagy másképpen fogalmazva: kirekesztettség.

Jelen tanulmányunk első részében az alkalmazott módszerek ismertetését követően vázoljuk a kutatás terepét két város, az ott élő szegény népesség és ezen belül a romák történeti és jelenbeli helyzetét. A második részben a társadalmi kirekesztettségben élő, munkaképes korú háztartásfővel rendelkező háztartások bevételi forrásait és fogyasztási jellemzőit taglaljuk, majd ezek után összefoglaljuk a megélhetési módok jellemző típusait. Írásunk utolsó részében igyekszünk megválaszolni azt a provokatív kérdést, hogy léteznek-e etnikusnak tekinthető megélhetési módok.

I. A kutatás terepei és módszerei

Kutatásunkat két közepes méretű, 30 ezer fő körüli lakossággal rendelkező, valamikori „szocialista nagyvárosban” végeztük, és alapvetően kvalitatív módszereket alkalmaztunk. Az egyik terepen fél éven keresztül, 2008 tavasza és ősze között kutattunk, 6 alkalommal, alkalomként 2-3 napot töltve a városban. A másik terepen 2009 telén és tavaszán készültek az interjúk, szintén több fázisban. Az alábbiakban közölt információk, adatok tehát erre az időszakra vonatkoznak, az azóta történt változásokat nem követik.

A két terepen összesen mintegy 110 interjút készítettünk (köztük félig strukturált mélyinterjúk és rövidebb beszélgetések) a helyi intézmények (önkormányzat szociális, lakhatási, gyermekvédelmi stb. ügyekkel foglalkozó részlegei, szociális szolgáltatásokat ellátó intézmények, munkaügyi központ kirendeltségei), civil szervezetek és kisebbségi önkormányzatok képviselőivel, továbbá roma és nem roma szegényekkel, illetve olyanokkal, akik hasonló peremfeltételek mellett nem váltak szegénnyé. A kutatás fontos részét képezték a szegények lakta városrészekben végzett megfigyelések és a megkérdezett interjúalanyok egy részének többszöri megkeresése.

A szegények behatárolásakor elsősorban az önbesorolást („mi szegényesen élünk”), illetve a külső környezet megítélését („Kik a városban a

szegények? – Hát akik ott laknak az X utcában, meg a hajléktalanszállón”) és vitatható módon, de saját kutatói szubjektív megítélésünket vettük alapul. Cigánynak azokat tekintettük, akik magukat is hasonlóképp (cigány, roma, beás, oláh, romungró, muzsikus, zenész, muncsán, ticsán) határozták meg. Vizsgáltuk ugyanakkor azt is, hogy a városi környezet kiket tekint cigánynak és főleg hogy mi alapján, továbbá azt is, hogy a különböző cigány csoportokat elválasztó határvonalak hogyan határozódnak meg, és hogy ezek a határvonalak időben hogyan változtak. Számunkra tehát a „cigány” nem objektív kategória, ahogyan a cigány alcsoportok (beás, oláh stb.) sem azok, hanem társadalmi konstrukció eredménye.

A kutatásunk terepéül szolgáló, hosszas előzetes háttérkutatás után kiválasztott két város gazdaság- és társadalomtörténete több hasonlóságot is mutat², miközben térben igen messze esnek egymástól. Az egyik a Dél-Dunántúlon, a másik Észak-Kelet-Magyarországon található. Mindkét város a szocialista nagyipar megteremtésére tett állami erőfeszítéseknek köszönhetően jött létre, és vált fontos ipari központtá. Az erőltetett iparosítás és városfejlesztés mindkét helyen együtt járt a lakónépesség mesterséges felduzzasztásával: a hatvanas, hetvenes években alacsony képzettek tömegei, köztük igen sok roma áramlott a településekre, a munkalehetőség és a városi környezet nyújtotta előnyök reményében. A rendszerváltást követő gazdasági szerkezetátalakítás azonban komoly kihívások elé állította e városokat. A korábban nagy számú munkaerőt foglalkoztató üzemek bezárásával, illetve átszervezésével megjelent a munkanélküliség, amely mindkét helyen tartósan bizonyult, és amely szociális problémák sorát eredményezte. Jelenleg a munkaerőpiacról az alacsony iskolai végzettség, diszkrimináció vagy a munkaerőpiac strukturális jellemzői miatt előállt tartós kiszorulás, állandósult anyagi krízis megléte, a háztartásban élő ápolásra szoruló és eltartottak (elsősorban a gyermekek) magas száma, valamint az alacsony jövedelem, időskorúak körében az alacsony nyugdíj azok a főbb tényezők, amelyek az egyének és családok széles rétegének elszegényedése mögött állnak mindkét városban.

A sok hasonlóság mellett több, kutatásunk témája szempontjából fontos eltérés is van a két város társadalma között.

A baranyai város bányaváros, ahol a bányászat már az 1800-as években megkezdődött, és már a háború előtt is jelentőssé vált. A szocialista iparosítás itt nem tett egyebet, mint egy meglévő iparágat duzzasztott a végletekig³. A borsodi városban viszont lényegében nem voltak gyökerei az ötvenes években oda települt iparnak – itt tehát szervesen iparfejlesztés történt. Ennek következményei a város társadalmában is kézzelfoghatóak: míg a baranyai városban voltak helyben bányamérnökök, illetve bányászok, és „csupán” az extenzív fejlesztés munkaerőigényét kellett kielégíteni migráns munkaerővel, addig a borsodi településen kívülről jött mind a magas képzettségű munkaerő (mérnökök, művezetők), mind pedig a szak-, illetve betanított munkásság. A különbség máig érezhető: a borsodi város társadalma erősen tagolt: a magas képzettségű, mérnöki

² A kutatás terepéül szolgáló két település társadalomtörténetét a kutatási záró tanulmányunkban részletesen ismertettük (Messing–Molnár 2010).

³ Iván–Fazekas 2004, Moldova 1971.

elit mellett jelentős számú szakmunkás és képzetlen munkásság él a településen. A baranyai város népessége kevésbé tagolt, és erős a szolidaritás a város népességének körében, mind a munkanélküliekkel, mind a szegényekkel kapcsolatban.⁴

Egy másik, fontos eltérés a két település között az inter-etnikai kapcsolatok minőségéből és azok történeti alakulásának jellemzőiből adódik. Annak ellenére, hogy romák mindig is éltek a borsodi településen (illetve annak elődjén), ez a régió mégis döntően nem romák által lakott terület volt. Romák az extenzív iparosítás korszakában költöztek ide jelentősebb számban. Ezzel szemben a baranyai terepként szolgáló város, illetve a szélesebb régió etnikailag heterogén volt, a különböző népek egymás mellett éltek itt már a háború előtt is. A város (illetve előd-települései) népessége sváb volt, de laktak itt magyarok, beás cigányok, szerbek és kisebb számban horvátok is. Az egész régiót a különböző népek többnyire békés egymás mellett élése jellemezte, amelyben a beás cigányok a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokát foglalták el. Ők mindig is kirekesztettségben és mélyszegénységben éltek. A társadalomban elfoglalt marginális helyzetüket súlyosbította a lakóhelyi elkülönülés: saját interjúink és Havas Gábornak (Havas 1982) korábban ugyanezen a terepen végzett kutatása alapján tudjuk, hogy a háború előtt és még azután is saját építésű kunyhókból álló erdei telepeken éltek.⁵ Mindezek ellenére szaktudásuk és termékeik⁶ szerves elemeit képezték a helyi gazdaságnak.

Bár mindkét városban nagyjából hasonló a roma lakosság aránya (10–15%⁷), a baranyai városban etnikailag nagyjából homogén a helyi roma közösség: néhány kivételtől eltekintve magukat beás cigánynak mondó családok laknak itt. A borsodi városban, ezzel szemben, etnikailag heterogén a cigányság. Élnek itt oláh cigányok és romungrók. Ez utóbbi csoporton belül vannak zenészek, akik (akárcsak az oláh cigányok) éles etnikai határt tartanak fenn saját csoportjuk és a más cigány csoportok között. Ezzel szemben a városi slumokban élő cigányok nem rendelkeznek erős pozitív roma identitással. A fiatalabbak gyakran nem is tudják megmondani, hogy családjuk mely cigány közösséghez tartozik. Számukra a cigányságuk inkább kényszerűen felvállalt, külső kijelölés. Ezt a csoportot egyrészt azoknak a cigányoknak a leszármazottai alkotják, akik

⁴ Ez a szolidaritás természetesen nem lehet független a város társadalmában meglévő bányász „ethosz”-tól, valamint attól sem, hogy a bányák bezárása mindenkit – képzettségtől, státustól és etnikai hovatartozástól függetlenül – érintett.

⁵ A kutatás különleges adottsága volt, hogy egy generációval korábban Havas Gábor kvalitatív kutatást végzett ugyanezen a terepen. Jelen cikk kereteit sajnos meghaladja a történeti összehasonlítás, de az eredeti kutatási jelentés ezt megteszi (Messing–Molnár, 2010).

⁶ Teknővájó és üstfoltozó cigányok voltak, akik egyrészt favágóként dolgoztak, másrészt a fát megmunkálván a gazdaságokban és háztartásokban használatos eszközöket készítették. A fentiek mellett az erdő terményeit (gombát, makkot, bogyókat stb.) gyűjtötték és értékesítették a helyieknek.

⁷ A különbség a forrásból adódik: a legmagasabb becslést a helyi kisebbségi önkormányzat, az alacsonyabbat a szociológiai becslések adják. A népszámlálás alapján pedig a városokban a népesség mindössze 2 százaléka roma.

korábban a város cigánytelepén laktak, másrészt azok a cigányok, illetve leszármazottaik, akik az iparosítás évtizedeiben költöztek be a városba.

II. A jövedelmek forrásai

Társadalmi helyzetük megroppanására reagálva roma és nem roma személyek, családok a számukra továbbra is nyitva álló lehetőségek mentén, korábbi mintákat követve, vagy egyszerűen a körülményektől sodorva alakítják ki megélhetési stratégiáikat. Ebben a fejezetben a jellemző jövedelemforrásokat vesszük számba, a következő fejezetben pedig a kiadás-csökkenési stratégiákat mutatjuk be.

II. 1. Munka

PIACI MUNKA

Az általunk vizsgált népesség csak ritkán talál legális foglalkoztatást az elsődleges munkaerőpiacon, s általában épp ez a szegénységük legfőbb oka. Azok, akik az ipari üzemek átszervezését – modernizálását, avagy bezárását – követően nem tudtak újra elhelyezkedni, vagy valamilyen járadékra szert tenni (korai nyugdíj, bányászok egészségkárosodási járadéka, rokkantnyugdíj), jellemzően tartósan munkanélkülivé váltak. E népességben belül különösen nehéz helyzetbe kerültek a romák, pontosabban azok, akiket a környezet cigánynak tart, mivel a bőséges munkaerő-kínálatból a munkaadók egy-egy megnyíló állás esetén általában a nem romákat részesítik előnyben⁸. A strukturális tényezők és az etnikai diszkrimináció együttesen tehát meglehetősen kilátástalan helyzetbe hozzák az alacsony képzettségűeket és főként az alacsony képzettségű romákat. Esetükben a piaci foglalkoztatási lehetőségek mindkét városban néhány cégre korlátozódnak csupán. Elsősorban az a két multinacionális cég jöhet számításba, amely a városoktól 30-40 km-re elhelyezkedő megyei központokban telepedett meg. Ezek minimálbérért alkalmaznak betanított munkásokat összeszerelő szalagmunkára, két- vagy háromműszakos beosztásban. Szinte kizárólag ez a két cég az, ahol etnikai hovatartozástól függetlenül el tudnak helyezkedni az alacsony képzettségűek. Ezek a munkahelyek ugyanakkor a távolság, a napi ingázás, a rossz munkaidő-beosztás és az alacsony fizetés miatt munkavállalói szempontból nem vonzóak. A szalag mellett megkeresett jövedelem nagyobb ugyan, mint a segéllyel és egyéb társadalmi transzferekkel elérhető bevétel, de a különbség nem jelentős, és így gyakran nem elég motiváló. „[...] Az a probléma, [...], hogy a segély és a munkáért kapott pénz között olyan kicsi a rés, hogy kérdés, megéri-e az embernek dolgozni. Előfordult, hogy akár minimálbérrel kiszorultak különböző ellátásainkból” – fogalmazza meg a jól ismert jelen-

⁸ A munkapiacra elterjedt etnikai diszkriminációra nem csupán e kutatás interjúi világítanak rá, hanem több e kérdésre fókuszáló empirikus kutatás is: Bodrogi és Iványi 2004, Babusik 2006, ERRC 2007.

séget egyik terepünkön a szociális osztály munkatársa. De még a kedvezőtlen feltételek mellett is sokan dolgoznak e két cégnél azok közül, akik számára alacsony iskolai végzettségük és az etnikai hovatartozásuk okán máskülönben a munkanélküliség lenne az egyetlen alternatíva.

Mindkét városban gyakran talákoztunk a legális munkavállalás egy másik jellemző formájával, az úgynevezett 'hetelős' munkavégzéssel. Ez a létforma elsősorban a helyben nem hasznosítható szakmával rendelkező munkanélküliek számára jelent súlyos kompromisszumokkal terhelt alternatívát. A hetelés olyan munka, amelyet távol, napi ingázási távolságon túl – akár több száz kilométerre – végeznek. A foglalkoztató jellemzően nagy, esetleg közepes méretű termelővállalat.

Sokan viszonylag magas iskolai végzettségük ellenére sem kapnak helyben munkát és ezért vállalkoznak a „hetelésre”. Jól példázza ezt egy fiatal érettségizett roma lány története:

„Itt hiába van az embernek, mint nekem is van, érettségim, vendéglátó-ipari végzettségem, olyan kis város vagyunk. [...] itt az van, hogy [ha egy vállalkozás alkalmazottat keres] mindig az ismerősnek a valakiét veszi fel. És itt nincs munkalehetőség. Meg azért itt vendéglátó-helyekre roma lányokat nagyon ritkán vesznek fel. Inkább arra, Pest környékén, meg a Balatonon. [...] Itt a szakmáimban nem tudtam elhelyezkedni, meg úgy gondoltam, hogy dolgozni akarok. És ha nincs más, akkor megyek. És azért mentem oda [távoli megyébe] ... nem azért, mert fű, annyira jól fizetnek, hanem mert dolgozni akartam.”

A hetelés azért is nehéz, mert jellemzően magas a munkaterhelés, és a fizetés is csak az alternatívátlanság ismeretében méltányos. Ráadásul a valós ledolgozott munkaórák száma esetenként jóval meghaladja a munkaszerződésen szereplő (már ha van egyáltalán ilyen) munkaidőt.

Erről tanúskodik az az 55 éves, korábban bányászként dolgozó, családos cigány férfi is, aki egy éve jár a lakhelyétől 150 km-re található alföldi város húsüzemébe dolgozni:

„Így most 4 órára vagyok bejelentve, de 16 órát dolgozom. Munkásszálláson lakunk, mi négyen alszunk egy szobában. Mindannyian kevesebb órára vagyunk bejelentve, és így adót vagy mit kerülnek” – mondja, miközben megmutatja a vágóhídi munkától bedagadt kezeit. Ő havi 150 ezer forintot keres ezzel a munkával, de bejelentve ennek az összegnek a harmadára van. Neki nem csupán a kora és a bányában megroppant egészsége, valamint az embertelen munkaóra miatt nehéz a hetelés munka, hanem azért is, mert távol van a családjától – feleségétől, két lányától, fiától és unokájától –, akik a város egy kieső, szegregált részén élnek, egy barakképületben. Egyszerűen félti őket, mert a terület, ami legalább fél óra járásra esik a várostól, és ahol senkinek nincs autója, a szeparáltsága miatt tökéletes célpontja lehet egy rasszista támadásnak. „Annak adok hálát, hogy még nem támadtak meg bennünket. Már gondoltunk rá” – mondja. Különösen erőre kapott az ilyen félelem azóta, hogy a városban felvonult a Magyar Gárda.

KÖZFOGLALKOZTATÁS

A vizsgált népesség meghatározó részének helyben – a legális munkaerőpiacon – a támogatott foglalkoztatási formák jelentik az egyetlen alternatívát. Legtöbbször valamilyen közfoglalkoztatási program keretében dolgoznak, rövid ideig, jellemzően 6 órában⁹. A baranyai városban 800–900 között, a borsodi településen 1100–1200 között változott a közcélú alkalmazásban foglalkoztatottak száma 2009-ben. A munka többnyire valamilyen közterület-fenntartási tevékenységre korlátozódik, bár vannak azért kivételek, néhányan adminisztratív vagy szociális kisegítői munkakörökben dolgoznak. Köz célú munkások dolgoznak például erdőtelepítésen és -művelésen, lépcsőházak takarításán, karbantartásán, ők tisztítják a közterületeket, gondozzák a parkokat.

Kutatásunk tapasztalata, hogy a közfoglalkoztatás, és ezen belül is az „Út a munkához” program, az alacsony iskolázottságúak számára a segélyre alapozó életforma szerves elemévé vált. Ez egyfajta „munkapiaci elfekvőként” funkcionál, mivel olyan, többnyire kiszámíthatatlan és rövid időszakra vonatkozó (kényszerű) munkavégzésről van szó, amelyet a segély feltételeként, nem pedig a munkaerőpiacra való belépés előszobájaként definiál valamennyi érintett, a foglalkoztatók, a munkaügyi központ csakúgy, mint a foglalkoztatott munkanélküliek.¹⁰ Egyik településen sem találtuk nyomát annak, hogy a program bármely eleme elősegítette volna a tartós munkanélküliek piaci vagy közintézményekben való, állandó foglalkoztatását. Sőt, nem egy esetben azt tapasztaltuk, hogy közhivatalok visszaélnek a program adta lehetőségekkel és az eredeti célok ellenében közcélú munkásokkal végeztetik el azt a munkát (akár adminisztratív, akár fizikai), amelyet egyébként állásba vett munkaerővel kellene megoldaniuk. Példa erre az önkormányzat szociális osztályán dolgozó számos adminisztratív munkatárs, a szociális gondozóközpontban dolgozó konyhás és kisegítő, vagy akár a közcélú munkások bérezését és foglalkoztatását intéző érettségizett munkaerő. A közcélú munkák jelenlegi rendszere, különösképp a grandiózus támogatással és felső korlát nélkül működő Út a munkához program¹¹, meglátásunk szerint számos munkaképes korú embert szorít ki az elsődleges munkaerőpiacról.

⁹ A baranyai városban 18 183 munkaképes korú ember közül 2306 volt a nyilvántartott munkanélküliek száma (munkanélküliségi ráta 13%) és 828 a rendelkezésre állási támogatásban (RÁT) részesülők száma 2009 novemberében. A borsodi településen ugyanebben az időben 21 579 volt a munkaképes korú népesség, 2861 a nyilvántartott munkanélküliek, 1049 a RÁT-osok száma.

¹⁰ Következtéseinket alátámasztják a témában kutató kollégák eredményei is. Az ÁFSZ BAZ megyei életút-adatbázisát elemezve Tardos Katalin (2006) is azt a következtetést vonja le, hogy „...jobban leírná a valóságot, ha ezeket az embereket »időszakosan foglalkoztatott munkanélküliekként« tartanánk nyilván. (...) A munkaügyi központok mintha »le is mondtak volna« arról, hogy ezeket az embereket a többi aktív foglalkoztatási eszköz segítségével az elsődleges munkaerőpiacra próbálják meg visszasegíteni.”

¹¹ A kutatás a program első évének időszakában készült. Azóta változott valamelyest a szabályozás, így a megállapítás az akkori viszonyokra vonatkozik.

A közfoglalkoztatás gyakran kiszolgáltatottságot jelent és számos viszásságot szül. Mindkét városban megfigyelhető volt például, hogy e programok feltételeinek rugalmas alkalmazása jelentős hierarchiát alakított ki a foglalkoztatottak között. Az arra „érdemes” munkanélkülieket „jó” munkakörökbe (adminisztráció, munkafelügyelet) osztják be, hosszabb – nyolcórás – munkaidőben és stabilan kiszámítható időszakokra foglalkoztatják őket, ennek megfelelő fizetéssel. Az „érdemtelenek”-nek egyáltalán nem jut munka, vagy ha igen, akkor a segélynél alig magasabb járandósággal járó, hatórás munkaidőre, „piszkos” és fizikailag nehéz, stigmatizáló köztéri munkákat kapnak, a lehető legrövidebb időszakokra (kutatásunk időpontjában ez három hónap volt). A magyar viszonyokat ismerők számára nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy a munkavállalók ilyenén csoportosítása – nem mindig szándékolt, de mégis létező – etnikai felosztást is implikál.

Az egyik terepünkön egyértelműen tetten érhető volt a tudatos szelekció. Itt a munkanélkülieknek csak egy kisebb hányadát foglalkoztatta a város közterületeit fenntartó önkormányzati cég, őket viszont rendszeresen¹².

„Egy évig tart a munka, utána 'álláskeresőin' vagyunk, utána újra felvesznek az [önkormányzati céghez] közmunkásnak. De az önkormányzat nem engedi, hogy egy családból többen dolgozzunk közcélúként, így aztán egyik évben én, a másikkban az asszony dolgozik” – számol be a gyakorlatról az egyik közfoglalkoztatott. A munkanélküliek másik, nagyobb része 2009-ig egyáltalán nem került be a közfoglalkoztatásba.

„Versengés van a közmunkáért, a munkanélküliek között a kivoálságosok juthatnak közmunkához. Részben ez is baráti, ismeretségi alapon működik, hasonlóan a piaci munkákhoz” – mondja ki egy önkormányzati tisztviselő. A baranyai városban ugyanakkor vegyes volt a kép azáltal, hogy több foglalkoztató is szerepet kapott a közcélú munkások alkalmazásában. Itt az országban általánosan jellemző erőviszonyokat (Váradi 2009) az borította fel, hogy a helyi cigány kisebbségi önkormányzat is foglalkoztatóvá vált, a legszegényebb városrész fenntartásában vállalt szerepet. Így ebben a városban a kirekesztett, gettósodó környezetben élő romák egy része is (tegyük hozzá, azok, akiknek jó személyes viszonyuk volt a kisebbségi önkormányzat elnökével), kedvező feltételek mellett – hosszú időtartamra és nyolcórás alkalmazásban – jutott munkához.

A két város közötti egyik fontos különbség éppen ez: míg a borsodi városban a közmunka szervezése egyetlen önkormányzati céghez delegált feladat, addig a baranyai városban decentralizált a közmunka szervezése. Ez utóbbi településen több aktor kapott szerepet a foglalkoztatásban. Az előbb említett cigány kisebbségi önkormányzaton kívül civil és állami szervezetek is foglalkoztathattak az Út a munkához program keretében munkanélkülieket. Ilyen például egy helyi, egyházi karitatív szervezet, a szociális gondozóközpont, az erdészet vagy az óvoda. Itt tehát diverzifikált másodlagos munkaerőpiac alakult ki, és a foglalkoztatás feltételeit nem kizárólagosan a segélyt nyújtó – ezért a tartós munkanélkülieket korábbi kliensként kezelő – önkormányzat szabja meg. Emiatt az

¹² Ez még 2008-ban az „Út a munkához” program bevezetését megelőzően történt. A program 2009-től előírja minden munkanélküli kötelező közfoglalkoztatását.

MAGYAR VALÓSÁG

a kiszolgáltatott helyzet, amelyről korábban többen is írtak (Szalai 2007, Ferge 2008, Váradi 2009, Messing–Fleck 2009), nem olyan mértékű, mint a másik terepünkön, és mint valószínűleg az ország településeinek többségében.

ALKALMI MUNKA

Az alkalmi munkavállalás mindkét városban nagyon elterjedt, és a munkaerőpiacról kiszorult népesség egyik legfontosabb jövedelemforrása. Az alkalmi munkavállalók többsége szociális transzferjövedelmeik (segély, gyermekek után járó támogatások, rokkantsági nyugdíj) kiegészítéseként vállalnak rendszerint nem bejelentett munkát, hogy háztartásuk összjövedelme fedezni tudja a kiadásokat. Egy a tartós szegénységben élőkkel napi kapcsolatban lévő önkormányzati alkalmazott becslése szerint a borsodi városban élő rendszeres szociális segélyezettek harmada-fele jár el több-kevesebb rendszerességgel dolgozni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szociális segélyezettek többsége olyan háztartásban él, ahol legalább két felnőtt van, akkor elmondhatjuk, hogy a mélyszegénységben élő háztartások fele-háromnegyede vállal és keres pénzt alkalmi munkával, általában feketén. Jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy ki és milyen időszakos munkához fér hozzá, illetve hogy ebből mekkora jövedelmet tud megszerezni. Az alkalmi munkák piaca hierarchizált: az a részben hivatalos és majdnem rendszeres, „jól” fizetett, bejártott kapcsolatokon keresztül működtetett szakmunkáktól a munkást teljes kiszolgáltatottságban tartó, nagyon rosszul fizetett napszámos segédmunkákig terjed.

Azt találtuk, hogy a legfontosabb tényező, hogy valaki 'állandó' alkalmi munkás vagy sem. Ez az önellentmondásnak tűnő szóösszetétel nagyon lényeges jelentést takar, a szegény háztartások ugyanis e szempont alapján nagyon is rétegzettek. A tartós munkanélküliek legszerencsésebb, legstabilabb megélhetéssel rendelkező, de legkisebb csoportját alkotják azok, akiknek olyan kapcsolatrendszerük és szaktudásuk van, amely rendszeresen alkalmi munkához és biztosan számítható jövedelemhez juttatja őket, illetve családjukat. Ők általában rendelkeznek valamilyen szakmával, és rendszeresen járnak el ugyanannak a vállalkozónak dolgozni. Nagyon fontos tényező a bizalom: a vállalkozó tudja, hogy az illetőben megbízhat, az szabadon rendelkezésre áll, amit az alkalmi munkák piacán viszonylag magasnak és biztosnak tekinthető, fix napi-bérrrel jutalmaz. Ilyen munkák leginkább az építőiparban vannak: felújításokon, kisebb építkezéseken dolgoznak kisebb, állandó „brigádok”.

Egy az ötvenes éveiben járó interjúalanyunk, K., például eljár egy hónapban 10–15 napot „maszekban” dolgozni. Egyetlen emberrel, egy vállalkozóval dolgozik már 15 éve, és ez az ember is csak vele dolgozik. A régi munkahelyükön, egy építőipari vállalatnál voltak kollégák, még a rendszerváltás előtt, egészen 1991-ig, a vállalat felszámolásáig. Lakásfelújításokon, építkezéseken dolgoznak, de csak szakmunkát vállalnak. K. napi 5000 forintot keres így zsebbe. Ezzel az összeszokott páros mindkét tagja, K. is és a vállalkozó is jól jár. A kölcsönös bizalom és a minőségi

munkavégzés elengedhetetlen feltétele az ilyen jellegű munkakapcsolatoknak.

A tartós szegénységben élők nagyobbik része ugyanakkor kiszorul az állandó és nagyjából kiszámítható napi bérben fizetett alkalmi szakmunkák piacáról. Maradnak az ideiglenes és szezonális alkalmi munkák, melyekre az általunk meginterjúvolt háztartások többségéből rendszeresen eljárnak. Ezek a lehetőségek jellemzően mezőgazdasági idénymunkák (például gyümölcs- és gombaszedés, szőlőkötözés, metszés, kapálás), vagy nagyobb építkezések, jelentős beruházások kapcsán adódnak (például telefonkábel-fektetés, útépítés). A munkák – minden más munkavégzéshez képest – nagyon kedvezőtlenek, rosszul fizetettek (1500–4000 forint közötti napibért említettek interjúalanyaink). A munka nem nyolc-, hanem gyakran tíz-tizennégy órás. A munkavállaló teljesen kiszolgáltatott. Gyakran előfordul, hogy nem fizetik ki az előre megállapodott munkabér egy részét vagy egészét, vagy a munkaadók nem tartják magukat az előre megállapodott egyéb feltételekhez (ellátás, szállás, utaztatás). A legnagyobb gond azonban az instabilitás. Nem lehet előre tudni, hogy mikor jön a vállalkozó vagy a munkástoborzó, és milyen időszakra, milyen munkára keres embert. Következésképpen nem lehet számítani az alkalmi munkákból befolyó jövedelemre sem, legfeljebb reménykedni benne. Nem csoda hát, ha az ilyen munkákra azok mennek el, akik nem tudnak más módon jövedelmet termelni: a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb, legképzetlenebb emberek. Terepeinken azonban sok ilyen ember él. Ők alkotják a mezőgazdaság és építőipar nagyon olcsó és semmilyen biztonságot nem élvező munkásságát. Ők végzik azokat a fizikailag megterhelő, egészséget veszélyeztető, monotonia-tűrést igénylő tevékenységeket (szüretelés, árokásás, kubikosmunka, terményválogatás stb.), amelyeket más nemigen csinál meg. Kiszolgáltatottságuk időnként egészen extrém: *„jön a vállalkozó, hogy én biztosítok neked szállást, ellátást. Ennyi meg ennyi pénzt, még cigit is, gyere dolgozni, és el is viszlek. És volt olyan, hogy elvitték három embert. Abból kettő megszökött, a harmadikat a rendőrségnek kellett visszahozni, mert egyszerűen fogva tartották őket. Főzött kolbáson és kenyéren éltek. Mostoha körülmények között laktak. És úgy kellett megszökniük. Kimászni a kerítésen, és jöttek haza ”* – meséli egy szociális munkás.

A nagyobb volumenű idénymunkákra szinte mindig munkaszervezők, nem pedig a tényleges munkát adó vállalkozók toboroznak munkakerőt. Több közvetítő is kapcsolódhat egyetlen láncba: a vállalkozó megbízza egy toborzót, aki vagy maga kutatja fel az embereket, vagy továbbadja a feladatot egy általa ismert és megbízhatónak tartott személynek, aki az adott környezetben él és jól ismeri az ott élőket, tudja, ki alkalmas az adott munkára, ki mikor ér rá, kire lehet számítani. A közösségben élő közvetítőre inkább a borsodi város slumjaiban találtunk példát, és az általános tapasztalatunk is az volt, hogy a borsodi terepünkön az alkalmi munkaszervezésre és a szegények kiszolgáltatottságának más módszerekkel való kihasználására (visszaélések a transzferekkel, hitelezés és uzsorakölcsönök) szervezettebb hálózat épült rá, mint a baranyai városban. Ezek az emberek az adott közösségben aztán befolyásos személyléllyé válnak, hiszen ők a munka (és a belőle származó csekély) jövedelem kapuőrei, emiatt a környezetüknél jobb módban is élnek.

A mezőgazdasági munkák egy részénél, ott, ahol az emberek brigádokban dolgoznak, és a csoportteljesítmény alapján kapnak bért, másként szerveződnek a munkások. Az ilyen esetekben nagyon fontos, hogy mindenki jól dolgozzon, hiszen ha csak egy olyan ember kerül a csapatba, aki gyengébben teljesít, úgy a többi – jól dolgozó – brigádtag fizetsége is alacsonyabb lesz.

„Akit én ismerek, munkaszervezőt, az egy testes, nagymamakorú matróna. De ne úgy képzeld el, mint egy maffiózót. Neki megoannak az emberei, riadóláncban informálják egymást, ha van munka, nagyon rövid időn belül összeáll a csapat. Jól kipróbált emberek kellene, bevált csapatokkal dolgoznak, mert másképp nem éri meg, mert a jövedelem nem egyéni teljesítménynek, hanem a csoport teljesítményének függvénye” – mondja a családvédelmi szolgálat munkatársa. A realizálható jövedelem ebben az esetben is nagyon alacsony, az ilyen munkákat elsősorban nők végzik, egy asszony 1500–3000 forintot keres meg egy igen hosszú munkanap alatt.

II.2. Társadalmi transzferek

Azokban a szegény családokban, ahol nincs legális munkajövedelem, a szociális és gyerekekhez kapcsolódó transzferjövodelemek jelentik a legfőbb bevételi forrást. Az idősebbek számára a nyugdíj, a bányászok egészségkárosodási járadéka, valamint a rokkantsági nyugdíj jelentik a megélhetés alapját. A fiatalabb családokban a gyerekek után járó gyermekgondozási segély, gyermeknevelési támogatás és családi pótlék mellett a rendszeres szociális segély, illetve a rendelkezésre állási támogatás jelenthetnek jelentősebb forrást. Ezek az összegek azonban együtvéve sem elegendőek általában a rezszi és a mindennapi megélhetés, valamint a gyerekekkel kapcsolatos költségek stabil fedezésére. Így a családok többségében nagyon ingatag a költségvetés: elég egy váratlan betegség, amely kórházi ápolást igényel, egy haláleset a családban, vagy egy váratlanul magas összegű számla ahhoz, hogy végletesen kibillentse a szűkös forrásokkal zsonglőrködő háztartások anyagi egyensúlyát. Az alanyi jogon járó segélyek és támogatások mellett konkrétan meghatározott célokhoz rendelt támogatások is rendelkezésre állnak, ezek köre és pénzügyi kerete azonban mindkét városban rendkívül leszűkült 2008 után. *„Most az idén már nincsen rendkívüli segély. Rendkívüli élethelyzet az nincs a rendelet szerint”* – fogalmazott szarkasztikusan a baranyai város önkormányzatának munkatársa a korábban széles körben megítélt, kis összegű segélyezési formáról.

A szociális segélyek és támogatások igen sokfélék, egy háztartás több jogcímen is hozzájuthat transzferekhez, de ezek kombinációi is csak ritkán biztosíthatnak anyagilag stabil létet. A közhiedelmekkel ellentétben a segélyeket és egyéb transzferjövodelemeket csak a legkritikább esetben lehet akkorára duzzasztani, hogy biztosítsák a megélhetés minimumát egy háztartás számára és ez még a gyerekek után járó szociális támogatások esetében is így van.

II.3. Egyéb jövedelemforrások

Mivel a szociális ellátások és a kiszámíthatatlan időközönként adódó, előre nem kalkulálható jövedelmet jelentő alkalmi munkák bevételei gyakran nem fedezik egy-egy háztartás költségeit, sokan próbálnak meg pénzt csinálni bármiből, amiből remélik, hogy bevételhez juthatnak. Az alábbiakban a legjellemzőbb kiegészítő jövedelemforrásokat soroljuk fel. Ezen tevékenységek túlnyomó része a mélyszegénységben élőkre jellemző, akad azonban köztük olyan is, amelyet nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a szegények végeznek, hanem olyanok, akik azonos peremfeltételek között (hasonló iskolai végzettség és munkaerő-piaci helyzet, azonos státuszú lakóhely) jobb megélhetést tudtak maguknak kialakítani.

VASAZÁS

Mindkét városban sokan gyűjtenek javakat, de mást és másképp, és abban is fontos különbséget tapasztaltunk, hogy a begyűjtött javak hogyan hasznosulnak. A borsodi városban a szegények és különösen a roma szegények körében fontos jövedelemforrás a vasgyűjtés, 'vasazás', ahogyan helyben mondják. Itt széles rétegek érintettek valamilyen módon ebben a tevékenységben, amely egy jól szervezett és erőteljesen hierarchikus 'ágazat': a leginkább rászoruló, akiknek nincs autójuk vagy szállító-eszközük, helyben, illetve a környéken gyűjtik a fémeket és adják el helyi átvevőknek. Jelentősebb bevételt viszont csak azok realizálhatnak, akik rendelkeznek valamilyen szállítóeszközzel, akik egyrészt átveszik a vasat az egyéni gyűjtőktől, és azt olyan átvevőhelyen adják el, ahol magasabb árat kapnak a fémért, másrészt messzebbre – az ország távoli régióiba vagy akár külföldre is – el tudnak jutni vasat gyűjteni, felvásárolni. Számottevő hasznot tehát a forgalmazók fölöznek le, ehhez azonban már jelentősebb infrastruktúra, tőke és legfőképp komoly információs és kapcsolati háló szükséges.¹³ „Színes fémmel és vassal foglalkoznak, de már nem a megyében, hanem eljárnak más megyékbe. Ők szépen megélnék” (muzsikus CKÓ-tag az oláh cigányokról, Borsod).

A fémkereskedés gyakran a legalitást súroló tevékenység, nem mindig világos, hogy honnan is származik a fém. Akik nem foglalkoznak vasazással, azok szerint a vasazók a fémeket lopják, de legjobb esetben is felvásárolják olyanoktól, akik lopják. Maguk a vasazók a hulladéktelepeket és bontásokat jelölik meg beszerzési forrásként.

A másik – baranyai – terepünkön is előfordul ugyan vasazás, de az nem jellemző. Ebben a városban elsősorban a szállón élő hajléktalanok és egzisztenciájukat veszített, egyedülálló férfiak gyűjtenek fémeket, hogy azután azt bérelt fuvarossal szállíttassák a magasabb árat kínáló, pécsi átvevőhelyre:

¹³ Az érintettek interpretációjában a vasazásra, mint jövedelmező tevékenységre, súlyos csapást mért az a 2009-es rendelet, mely megszigorította és eredetigazoláshoz kötötte a fém átvételét.

MAGYAR VALÓSÁG

„Hogy gyűjtik-e vagy lopják, az attól függ, hogy hova tévednek be. Van olyan, hogy megmaradtak régi bányatelepeknél olyan útvonalak, ahol kilóg a földből egy vas vagy sín, és elmennek ásóval és csákánnyal, és kitermelik maguknak, és utána hívják a fuvarost, és beviszik Pécsre a MÉH telepre, mert itt nagyon olcsón veszik át, és érdemes nekik egy fuvarost fogadni, és bevisznek két mázsa vasat. A fuvarost megfizetik. [...] És abból a pénzből, amit kapnak a vasért, abból ki tudják fizetni a fuvarköltiséget, 3–4 ezer forintot. Van, amikor 25–30 ezer forintot is kapnak összesen. Ha hárman kitermelik, az is tisztán 8–10 ezer forint egy nap. De viszont ez ritka” — számol be a gyakorlatról egy szociális munkás.

Az itt élő romák egyáltalán nem „vasaznak”, és helyben nem is működik olyan felépített, szervezett forgalmazási hálózat, mint Borsodban.

FAKITERMELÉS, GYŰJTÉS, ELADÁS

A fakitermelés, gyűjtés és forgalmazás nagyon fontos tevékenység mindkét terepen, de nagyon eltérő módon. Fátroma és nem roma, szegény és nem szegény lakosok egyaránt gyűjtenek. Ahogy egy volt rendőr fogalmazott: *„Itt fát senki nem vesz! De a leggazdagabb se vásárol. Kimegy, azt’ vág...”*

A baranyai terepünkön élő cigányok alapvetően saját használatra, legalisan termelik ki, illetve gyűjtik a fát. Az erdészek dolgoznak, vagy legalábbis az erdésztől kapnak engedélyt. Ezzel szemben a borsodi terepünkön minden, ami a fával kapcsolatos, az illegalitás gyanúját implikálja, annak ellenére, hogy sokaknak itt is van „bárcája”¹⁴ az erdésztől. Az itteniek egy része nemcsak saját felhasználásra gyűjt fát, hanem eladásra is; aprítást követően a Nyírségben faluról falura járva árulják, vagy a korszerűtlen városi lakótelepekre viszik eladni.

A baranyai terepen a beás cigányok régi, erdőhöz és annak javaihoz fűződő tudása, illetve hagyományai szerencsésen kapcsolódnak az erdészet – borsodihoz képest – eltérő felfogásához és hozzáállásához: az itteni erdészek nem üldözik azokat, akik pénz híján tűzifát gyűjtenek saját célra, hanem becsatornázzák az ilyen igényeket és tevékenységeket az erdőgazdálkodásba. Engedélyt és lehetőséget adnak a rászorulóknak, hogy olyan területeken, ahol az nem károsítja az erdő megújulását, saját célra kitermeljék a hulladék-, illetve kis fákat, vagyis erdőtisztítást végeztesenek velük. Az is fontos, hogy az itteni erdészet tisztában van azzal, hogy az igazán nagy kárt okozó fatolvajlást nagyvállalkozók végzik:

„A fűtés az szerzett fa. [...] És azt kell elképzelni, hogy szedni kell fát legtöbb esetben a családoknak, kedvezményes területeket adnak ki az erdészek. Bárcát adnak ki. Nem sokért. [...] Biztosan van lopás, de nem ettől rossz valami. Attól rosszabb, hogy ha értéke-sebb fákat, diót, öles tölgyfákat kimentenek mások, akik esetleg eladják. Azok már nagyvállalkozók. Az nagyobb kárt okoz. Tudok róla, hogy szednek ilyen ágfát, és én megmondom őszintén, hogy elég nyitottak is az erdészek.” (Családgondozó.)

¹⁴ A bárca egy bizonyos mennyiségű fa kivágására vagy hulladékfa (gally) gyűjtésére szóló engedély, amelyet pénzért lehet megvenni.

Baranyában – és csak itt – a fán kívül az erdő terményeit – gomba, bogyós gyümölcsök, bodza, makk – is gyűjtik. Ez mindenképp tradicionális tevékenység, hiszen az itt élő beások korábban is az erdőből éltek: gyűjtögettek, illetve megmunkálták az összegyűjtött fát. Mára ebből annyi maradt fenn – és az is inkább csak az idősök körében –, hogy kijárnak az erdőbe gombát és makkot gyűjteni részben saját használatra, részben pedig eladásra.

KERESKEDÉS

A kutatás egyik terepén, a borsodi városban élő tradicionális oláh cigány közösség – de az ott élő muzsikus és beköltözött romungrók is többen – komoly kereskedelmi tevékenységet folytat. Másik terepünkön, a baranyai város szegényei között viszont sokkal ritkább az „üzletelés”.

A zárt, tradicionális közösségben élő oláh cigányok mindig is kereskedtek, vagy ahogy ők fogalmazzák: „faluztak”. Még az államszocializmus éveiben is sikerült hagyományos megélhetési tevékenységüket valamilyen szinten fenntartani: az ipari munka mellett, vagy esetenként helyett, üzleteltek. Hagyományosan lovakkal, pehellyel és háztartási eszközökkel kereskedtek.

„(...) elcseréltem ezt a lovat, a másik percben meg eladtam. Vettem egy másikat, elcseréltem, eladtam. Hát ilyen üzlet. Akkor az ment, mer’ aki nem volt ügyes, azt megette a fene! Most is ki tudja hol lenné! Ezt csináltam... Az asszony szedte a tollat, én meg cseréltem! Elmentem falukba. Úgy ismertek engem! Üzleteltek velem. Ha jobb lovat adtam, akkor tódott rá. Megtódta. Ha rosszabbat, akkor nekem kellett tódani, de ez 100-ból egy. Ha-ha-ha!” (Idős oláh cigány férfi.)

Mára az áru mibenléte mellékessé vált, az egyetlen szempont, ami számít, a haszon. Bármit vesznek és adnak, ami megfelelő nyereséget hoz, és gyorsan váltanak, ha egy áru már nem termel megfelelő hasznot. A kereskedés, melynek sikere a rendkívüli mobilitásban és a jól működtetett kapcsolatokban rejlik, gyakran, bár nem feltétlenül, tisztas jövedelmet hoz. Így az csak abban az értelemben tekinthető szegény megélhetési stratégiának, hogy az anyagi hasznot a kereskedők csak a legritkább esetben tudják – bourdieu-i értelemben – nem anyagi tőkévé konvertálni.

HITELEK

Kérdés, hogy a bevételek, vagy kiadások sorába illenek-e a hitelek különböző fajtái. Ami rövid távon bevételként jelenik meg, hosszú távon súlyosan megterheli a háztartás büdzsáját. Az állandósult anyagi krízishelyzet miatt mindkét városban nagyon sokan vesznek igénybe magas kamatra nyújtott fogyasztási hiteleket. A hiteleknek egyik forrása intézményi: ritkább esetben bank, gyakrabban a nagyon magas kamatra, de rugalmasabb feltételek mellett pénzt kihelyező hitelintézetek (elsősorban Provident). E hitelek jellemzően az alkalmi jövedelmek és a kiadások cik-

likussága miatt időszakosan előálló pénzhiány befoltozására szolgálnak: „Hogy mire kell a hitel? Nagyon egyszerű: ősszel fára, karácsonykor ajándékra, januárban villanyra, májusban a ballagásra és szeptemberben az iskolakezdésre. [...] Januárra általában elfogy a háztartások pénze, és nem tudják befizetni a számlákat. Ez leggyakrabban a nagycsaládosaknál fordul elő...” (az egyik hitelintézet képviselője). Vannak azonban olyan háztartások, amelyeknek ez utóbbihoz sincs hozzáférésük, mert nincs igazolható munka- vagy nyugdíj-jövedelmük, nincsenek fedezetet jelentő vagyontárgyaik, vagy éppen-séggel fizetésképtelenségük okán KHR-listára¹⁵ kerültek. Az ő köreibben terjedt el a „kamatos pénz”, avagy az uzsorahitel¹⁶. Ennek jelenléte nagyon eltér a két terepünkön: a borsodi városban, különösen annak gettósodó részein, nagyon elterjedt, míg a baranyai terepünkön csak elvétve fordul elő.

A kamatos pénzhez nagyon könnyű hozzájutni: minden bíráló és papírmunka nélkül azonnal megkapja, aki kéri. A legkézenfekvőbb közönsége tehát az elszegényedett, állandósult anyagi krízisben élő és/vagy a funkcionális analfabéta népesség. Egy-egy magasabb számla vagy az áram kikapcsolását, kilakoltatást kilátásba helyező felszólítás, vagy egy betegséggel kapcsolatos hirtelen felmerülő nagyobb kiadás is afelé tereli az érintetteket, hogy kamatos pénzt kérjenek. Nekik ugyanis nincs más választásuk, egy még súlyosabb krízishelyzetet (súlyos betegség, kilakoltatás) előznek meg. Az uzsorakölcsönökkel rendszeresen élők másik csoportja a szenvedélybetegek, többnyire alkoholisták vagy játékszenvedélyben élők. A pénzt kérők ott és akkor, amikor a kölcsönt kérik, nem látnak más lehetőséget (és valóban, gyakran tényleg nincs is más lehetőség), és a kedvezőtlen feltételek ellenére ehhez a megoldáshoz nyúlnak. Általánosságban nem igaz, hogy ne ismernék tettük következményét: tudják, hogy a pénz felvétele mivel jár a jövőben; erre számítanak, ezzel számolnak. A „kamatos pénzt” felvevők egy jelentős része képes visszafizetni a kölcsönt. Ők rendszerint a téli hónapokban kezdenek el nagyobb adósságot felhalmozni, amit aztán a tavaszi, nyári idény- és alkalmi munkákból befolyó plusz jövedelmeikből tudnak visszafizetni. Nyár végére, ha volt elég munka, már kijönnek az adósságból, hogy aztán az őszt elteltevel az egész újra kezdődjön. Ha viszont megbomlik ez a rendkívül labilis egyensúlyi helyzet, és a hitelt nem képes a megszorult kuncsaft visszafizetni, akkor előbb-utóbb megindul egy olyan lejtőn, amiről már nehéz a visszaút.

¹⁵ KHR, vagyis a Központi Hitelinformációs Rendszer, a korábbi BÁR (Bankközi Adós- és Hitelinformációs Rendszer) utódja.

¹⁶ Olyan hitelekről beszélünk, melyeket az irreálisan magas kamat (jellemzően havi 100%, bár a baranyai városban „csak” 50%), valamint az jellemző, hogy a hitelező nem rendelkezik az e tevékenységhez szükséges engedélyekkel. Az uzsora jellemzője, hogy a hitelező a behajtás érdekében fenyegetéshez, vagy ha ez nem eredményes, akár erőszakhoz is folyamodik. A „kamatos” pénz működéséről részletesebb elemzést a kutatás zárójelentése tartalmaz (Messing–Molnár 2010).

III. A kiadások csökkentése

A szegény háztartások megélhetésük biztosításának érdekében nemcsak munka-, illetve transzferjövödelmeket igyekeznek növelni, de törekednek kiadásaik csökkentésére is. A fogyasztás visszafogása, a fogyasztói szokások megváltoztatása, rezsiköltségek csökkentése, és a lakhatási költségek mérséklése céljából történő költözés jelentik a leggyakoribb kiadáscsökkentő stratégiákat.

A FOGYASZTÁS VISSZAFOGÁSA, A FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK MEGVÁLTOZTATÁSA

A fogyasztásnak a legszükségesebb dolgokra való korlátozása, az olcsó élelmiszerek vásárlása, a használt ruházat vagy használt fogyasztási cikkek vásárlása új helyett, a szórakozásról és más, a társadalomban elfogadott minimumként számon tartott javokról, tevékenységekről (például gyógyszer, meleg kabát, televíziózás, családi ünnepek megtartása) való lemondás általánosan jellemzőek.

„Nálunk az soha nem volt szokás, hogy névnap, születésnapot megtartsunk. Nem. Én a virágért sajnálom pénzt adni, mer' az két nap múlva kihajítódik, komolyan, oszt' nálunk ez le is amortizálódott. Fölösleges. Anyagilag nem állunk úgy, hogy ilyen ajándékot vegyék, olyan ajándékot vegyék meg amolyant” – mondja egy hétvégi házban élő (nem cigány) férfi a borsodi terepen.

Az így kialakított életmód alkalmazkodás a szűkös bevételek szabta feltételekhez. Igaz, azok a kirekesztettek, mélyszegénységben élők – a városi slumok és a városszéli telepek lakói – , akik maguk családjukban már a sokadik szegény generáció, gyakran irracionális, vagy irracionálisnak tűnő fogyasztási szokásokat követnek, amit a középosztályi környezet rendre a szemükre is vet:

„Ha azoknak az embereknek a bevásárlószatyráját megnézném, akik segélyekből élnek, akkor sokkal inkább tükröznék azt, hogy meggondolatlanul, ad hoc módon vásárolnak. Semmi teroszerűség nincs. Semmi olyan dolog nincs bennük, hogy gondolok a holnapra, hanem mit tudom én, szerintem otthonról azt hozzák, hogy lemegyünk a legkisebb boltba, ahol felírják nekünk a dolgokat és megveszünk egy hatszáz grammos mosószert négyszer olyan áron, mint hogyha elmennék havonta egyszer és megvennék egy nagyobbat [egy nagy bevásárlóban]. ... Ha belegondoltok, az, aki tartozott nekem az albérleti díjjal, annak a szatyorjában ilyen volt, hogy két üdítő, egy üveg pezsgő, négy doboz Multifilter meg chipsek. És akkor úgy ágaskodott bennem, hogy a francba! Én meg, mint a hülye, napi 20 órát dolgozok.” (Idegenforgalmi vállalkozó a borsodi városból.)

A szegények lakta slumokban tapasztalt, irracionálisnak tűnő stratégiák, köztük a fogyasztási szokások jellemzően a mélyszegénység, a kiszámíthatatlan és a napi megélhetésre nem elégséges jövedelmek, valamint a gettótól sajátosságainak együttes következményei. A chipsen és a pezsgón vagy az üdítón egy középosztálybeli tényleg tudna spórolni. Ahogy az eredendően középosztálybeli, de idős korára elszegényedett nyugdíjas spórol is rajta, és eszébe nem jutna mindezt megvenni. De nehéz számon kérni ezt attól, akinek nemcsak hogy nem volt kitől

MAGYAR VALÓSÁG

megtanulni a beosztást, de rendszeres jövedelme sincs, amit be lehetne osztani. Kiadásokat kalkulálni, azokat tervezni csak akkor racionális, ha van annyi jövedelem, ami beosztással elegendő a megélhetéshez. Ráadásul a legkisebb boltban ugyan tényleg drágább minden, de ott legalább lehet hitelbe vásárolni. És ha a boltos „olyan rendes”, mint például egyik terepünkön a várostól távol eső szegregátumban működő egyetlen bolt tulajdonosa, hogy felárat a hitelben lebonyolított vásárlásért már külön nem számít (mert persze az már benne van a magasabb árban), akkor a hitelbe vásárlás jó megoldás, legalábbis olcsóbb, mint ha kamatos pénzt kellene felvenni.

A LAKÁSFENNTARTÁSI KÖLTSÉGEK CSÖKKENTÉSE

A lakásfenntartási költségek (közüzemi díjak, lakbér) a szegény háztartások kiadásainak egy igen jelentős részét teszik ki. Ezek csökkentésére sok megoldással találkoztunk: egyes családok vagy egyedülállók alig fűtenek, vagy áramot csak a hűtőszekrényükhöz és tévéjükhez használnak, lámpát nem kapcsolnak. A fűtésszámla, különösen a távfűtéses lakásokban, gyakran jelent megoldhatatlan problémát. Ritkán akad erre olyan jó „megoldás”, mint a következő idézetben szereplő: *„Volt olyan a tevékenységem során, hogy a központi fűtéses lakásba fölvittek kályhát, kidugták a füstcsövet az ablakon, és azzal fűtöttek, hogy ne kelljen fizetni a központi fűtést”* (városgondnokság munkatársa). Ez a példa extrémnek számít; a valóság az, hogy a távfűtéses lakásban lakóknak nincs lehetőségük arra, hogy teherbíró képességüknek megfelelő szintre tudják leszorítani számlájukat.

Bár ez nem költségcsökkentés, csak átmeneti kiadáscsökkentés, idesoroljuk a közüzemi számlák és a lakbér kifizetésének elmulasztását, illetve a halasztott fizetését. Az ilyen mulasztás vagy hirtelen krízishelyzettel, vagy állandósult megélhetési nehézségekkel van összefüggésben. De sok háztartás szezonálisan, a téli, kora tavaszi hónapokban, „csúszik meg” a fizetéssel, akkor, amikor a fűtés miatt a rezsiköltségek magasak, viszont nincsenek idénymunkák. A városi slumokban gyakori, hogy a felgyülemlett hátralékok miatt a lakásokból a szolgáltatók kikapcsolják az áramot, gázt. Az elektromos vezetékek jogellenes házilagos (és feltehetően életveszélyes) visszakötése ugyanakkor általában nem okoz gondot az ott élőknek. De ha ők maguk nem is tudják ezt megcsinálni, a környéken biztos találnak valakit, aki némi pénz ellenében újra áramot varázsol a vezetékbe. A gáz esetében ez nincs így. Ha valahol kikapcsolták a gázt, akkor ott gyakran visszatérnek a lakók a hagyományos tüzelési módokhoz. Például újra a kályhába gyűjtanak be az erdőről hozott fával, és főzéshez villanyrezsót használnak. Ha valaki hosszan elmulasztja a

lakbér fizetését, akkor azzal kiteszi magát annak, hogy előbb-utóbb kirakják a lakásából. Mindkét településen van lehetőség arra, hogy részt vegyenek az adósságkezelési programban¹⁷, csak hogy ezzel, a program önkormányzati ügyintézőinek elmondása szerint, pont a legeleesebbek nem tudnak élni.

KÖLTÖZÉS

A lakásfenntartási költségek tartós rendezetlensége előbb-utóbb a lakás önkéntes vagy kényszerű elhagyásához, kisebbre, alacsonyabb rezsijűre történő cseréjéhez vezet. Akinek még áll ez a lehetőség, az az alacsonyabb státusú lakóterületekre költözik, ahol olcsóbbak a lakások, alacsonyabbak a lakbérek, és az alacsonyabb komfortszint miatt általában kevesebbet kell költeni a rezsire (például ha nincs távfűtés, vagy ha a vizet az utcai kútról hozzák). A lefelé irányuló lakóhelyi mobilitásnak ezen formája mindkét terepünkön jól nyomon követhető. A társadalmi helyzet és a lakóhely közötti nagyon szoros összefüggés is minden nehézség nélkül kimutatható. Mindennek generációkra kiható következményei vannak: a terepen végzett másik kutatás (Messing, Neményi, Szalai 2010) pontosan regisztrálta, hogy az ezekben a körzetekben élő családok gyerekei a város legrosszabb minőségű általános iskoláiba kerülnek, még akár az önkormányzat deszegregációs törekvései ellenére is. Ezekből az iskolákból a halmozódó hátrányok miatt gyakran elvándorolnak a középosztálybeli családok gyerekei, és bizonyos esetekben a tanárok is. Az itt maradók számára pedig – az alacsonyabb színvonalú oktatásnak és főképp az iskola rossz hírének köszönhetően – bezáródnak a munkaerőpiacon értékelte végzettséget nyújtó iskolákba vezető utak. A kör hamar bezárul: aki a városi slum hátrányos helyzetű családjába születik, akora hátrányok-lal indul az életben, amely csak a legkritikább esetben dolgozható le.

Vannak, akik lakásuk elvesztését követően náluk nem sokkal jobb helyzetű rokonaikhoz költöznek. A slumokban ez igen gyakori, ami növeli a zsúfoltságot és az ezzel automatikusan együtt járó aszociális viselkedési formák előfordulásának gyakoriságát. A lakáson való osztozás ugyanakkor nem korlátozódik a családokra. Egyedülállóak (elsősorban férfiak) gyakran bérelnek közösen szobát, lakást, ezzel csökkentve lakhatási költségeiket. Az elmúlt két évtizedben új funkciót nyert egykori munkásszállók az albérletek gyenge minőségű, de viszonylagos biztonságot jelentő alternatívái azok számára, akiket máshol nem fogadnának albérlőnek, vagy akik nem tudnak saját lakást venni. A szállók 10–12 négyzetméteres szobáiban, 10–20 másik szoba lakóival osztozva a fürdőszobán és konyhán nemcsak magányos férfiak élnek: a „lakóegységek”

¹⁷A borsodi városban ottjártunkkor 52 bérlemény volt bevonva az adósságkezelési programba, ami az önkormányzati bérlakás-állomány 8 százaléka. A baranyai terepen 2005 óta van adósságkezelési szolgálat, eredetileg 17, 2007-ben 50 bérlemény vett részt a programban, azóta drasztikusan csökken ez a szám, mert az eladósodott háztartások többsége nem tud megfelelni a minimális kritériumoknak, többek között annak, hogy a program első három hónapjában ne növelje a kintlevőségeit.

közel felében (több)gyermekes családok laknak, de találkoztunk itt az idősgondozásból kiszorult nyugdíjasokkal is.

Mindkét városban közismert stratégia, hogy az elszegényedett, belvárosi (gyakran távfűtéses, panel) lakásaikat fenntartani nem tudó emberek kiskertekbe költöznek. Egyedülállóak, párok és családok, romák és nem romák egyaránt laknak tulajdonosként, bérlőként vagy szívésségi alapon a korábban hétvégi házként funkcionált, és ennek megfelelően gyakran alapvető követelményeknek sem megfelelő (villany, csatorna, esetenként víz nélküli) házakban. Egy ötvenes éveiben járó, párjával már nyolc éve egy 3,5x4 méteres víkendházban lakó rokkantnyugdíjas így beszél a kiköltözésről: „Kiköltöztem. A lakást le kellett adni. ... az adósságok miatt. ... hát kevés volt a fizetés, nagy volt a rezszi, oszt mindig csúszott-csúszott. Amikor az ember először elindul a lejtőn, akkor nem tudja utolérni magát segítség nélkül. ... Ezt a házat én valamikor harminc évvel ezelőtt vettem. Amikor leadtam a lakást, idejöttünk.” Itt a házak egy része, mint az előbb idézett férfié, egészen kicsi (10–12 négyzetméter alapterületű), más része viszonylag nagy, több helyiségből áll. Mégis közös bennük, hogy lakóik nem csak térben, de társadalmi értelemben is a városon kívül helyezkednek el.

IV. Megélhetési módok

A szegény háztartások csak a különböző forrásokból származó jövedelmek együttes optimalizálásával tudják biztosítani a felszínen maradását. A munkaképes korúak körében azok, akik csak transzferjövedelemre számíthatnak, nagyon hamar a szegények között is kirekesztettekké válnak. Ennek oka, hogy mind a segély, mind pedig az alkalmi munka jövedelme olyan alacsony, hogy önmagában nem elégséges egy háztartás legalacsonyabb szintű fenntartásához sem. Szinte minden háztartásban több, egymást kiegészítő jövedelem-forrás van: a segélyt vagy családi támogatásokat kiegészítik az időszakos közcélú munka jövedelmei, amikor ez nincs, akkor pedig az alkalmi munkából származó jövedelem. Ezek mellett pedig minden egyéb bevételi lehetőséget is megragadnak a szegények: legyen az használt cikkekkel való kereskedés, mások házai körül végzett munka, fagyújtás, vasazás. Ez alól egyedüli kivételt azok a sporadikus esetek jelentik, amikor egy háztartás az állami transzferek tervezett maximális kihasználásából teremti meg megélhetését. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem jellemző stratégia, egy egy-két ilyen háztartással találkoztunk városonként.

A korábban bemutatott jövedelemforrások, pontosabban azok kombinációi a szegények különböző csoportjaihoz köthetők. Hogy e szegénycsoportok miért alkalmazzák egyik vagy másik stratégiát, illetve azok bizonyos kombinációját, az függ jelenlegi és korábbi élethelyzetüktől, a környezetükben általános mintáktól, a helyi társadalomban betöltött pozíciójuktól, vagy másképp fogalmazva attól, hogy a társadalmi hierarchia alján, peremén, a perem belső vagy külső oldalán vannak-e. Végül, de nem utolsósorban attól, hogy milyen jellemzővel bírnak az egyes háztartások kapcsolati hálói. Azt tapasztaltuk, hogy a kapcsolatok jellege és erőssége különösen erős magyarázóerővel bír (ezt részletesen egy következő cikkünk tárgyalja).

A szegények zöme tudatos stratégiát alkalmaz a különböző jövedelemforrások maximalizálása érdekében, és a társadalomban elterjedt közkeletű elképzeléssel ellentétben tudatosan optimalizálja a jövedelmeit és zsonglórködik a különböző forrásból nyerhető bevételekkel. Amennyiben a legális munkavégzés nem éri meg (heteles, ingázás), mert nem elég nagy a jövedelemkülönbség a legális foglalkoztatás és az alkalmi munkával kiegészített transzferjövedelmek között, akkor a felkínált legális munkalehetőséget nem fogadják el, vagy ha el is kezdik a munkavégzést, később felmondanak. Márpedig a magas adó- és járulékkerhek mellett az alacsony képzettségű munkások foglalkoztatása általában csak minimálbér vagy annál alacsonyabb fizetség mellett lehet nyereséges. Ekkora jövedelemre viszont – igaz, kiszámíthatatlanul – más módon is szert lehet tenni. Egyéni szinten racionális döntés, hogy valaki lemond a segélyről, mert a közcélú munka mellett nem tud elég rugalmasan alkalmi munkát vállalni, vagy saját üzleteit bonyolítani. Az is racionális döntés eredménye, amikor egy család feladja a városi lakását és kiköltözik a komfort nélküli, nehezen megközelíthető hétvégi házakba: hiába nehéz innen iskolába járni, vagy dolgozni menni, itt olyanok a lakhatási költségek, amelyet az alacsony jövedelem megenged. Racionális döntés következménye az is, amikor egy háztartás magas kamatra vesz fel hitelt, mert abban a pillanatban egy sokkal rosszabb helyzetet előz meg, miközben más forrásból származó készpénzhez nincs hozzáférése. Racionális döntés – vagyis többé-kevésbé tudatos, a várható hasznot és költséget mérlegelő megélhetési stratégia – csak a legelesettebbeknél hiányzik, ahol vagy valamilyen komoly korlátozottság (alkoholizmus, fogyatékoság, funkcionális analfabétizmus), és/vagy uzsora-hitellel kapcsolatos halmozódó eladósodás van a háttérben, és ahol többnyire nincsenek támogató kapcsolatok (lásd erről cikkünk folytatását).

V. Létezik-e „etnikus” megélhetési mód?

Bizonyos különbségek megfigyelhetők a cigány és nem cigány szegények között a tekintetben, hogy jellemzően hogyan próbálják meg megélhetésüket biztosítani, csakhogy a különböző cigány csoportok tipikus megélhetési stratégiái is eltérőek. Ez részben azt tükrözi, hogy az adott közösségben korábban milyen tevékenységeknek volt hagyománya, részben pedig azt, hogy az új feltételek között a megélhetésnek milyen újtjai maradtak nyitva számukra.

Abból, hogy bizonyos különbségek megfigyelhetők a megélhetés módjában cigány és nem cigány szegények között, még nem következik, hogy a boldogulás módjának bármiféle inherens etnikai tartalma lenne. Az ugyanis nem a cigányságból vezethető le, hanem a történetileg kialakult többség–kisebbség kapcsolatnak, legtöbbször a többségi kirekesztésnek a produktuma. Ez akkor is így van, ha a megélhetési mód viszonylagos jólétet jelent (például a borsodi terep generációk óta a településen élő oláh cigányainak üzletelése, kereskedése), és akkor is, ha az éppen a mindennapi boldogulásra elegendő (alkalmi munkák).

Persze a többségi magyarok és maguk a romák is számos tevékenységet tartanak etnikusnak, függetlenül attól, hogy azokat ténylege-

sen milyen gyakorisággal végzik cigányok, illetve nem cigányok. Mi etnikusnak azokat a megélhetési módokat tekintjük, amelyeknek identitásképző szerepük van. Mivel azonban az etnikai identitás a külső kijelölés és az önmeghatározás egymásra ható, folyton változó eredménye, nehéz precízen szétválasztani egymástól az etnikus és nem etnikus stratégiákat. Azt mindenesetre meg tudjuk mondani, hogy ebben a dinamikus folyamatban részt vevő csoportok (a nem roma többség és a cigányok egymástól elkülönülő csoportjai) nagyjából mit értenek azon, hogy cigány megélhetési mód.

A TÖBBSÉGI KÖRNYEZET MEGÍTÉLÉSE

A közvélekedés „cigány”-nak tartja azokat a megélhetési módokat, amelyeket többnyire cigányok végeznek, de azokat is, amelyeket nem fogadnak el.

A vasazást például a közvélekedés „cigány” tevékenységnek tartja, de ahogy azt a korábbiakban bemutattuk: miközben a borsodi városban valóban alapvetően romák gyűjtik és forgalmazzák a hulladékfémeket, a baranyai terepünkön élő romák egyáltalán nem foglalkoznak ilyesmivel. Itt sokkal inkább a nem roma hajléktalanok és az elszegényedett magányos férfiak végzik ezt a tevékenységet. Hasonlóképpen cigánynak tartja a közvélemény a fagyűjtést is. Amikor a televízió hírműsora arról készít tudósítást, hogy falopáson értek embereket, szinte mindig romákat mutat a vágókép, amint hátukon, kis taligájukon vagy biciklijeiken hozzák a nagyobb gallyakat az erdőből. Kutatásunkból azonban kiderül, hogy a mélyszegénységben élők szinte mindegyike (sőt, sok nem szegény is) gyűjt fát az erdőből. Ott, ahol a hatalom felismerte a mélyszegénységben élők ezen szükségletét, és valódi megoldásokat keres (Baranya) és talál – például engedélyezi, hogy a hulladékfát és ágakat összegyűjtsék és ehhez területeket jelöl ki –, a fagyűjtés nem válik bűncselekménnyé, sőt, gazdasági hasznót is hajt (erdőtisztítás) azáltal, hogy a játékszabályokat (terület, gyűjthető/vágható fa mérete, vágás módja) az erdész szabja meg.¹⁸ Ezzel szemben borsodi terepünkön, ahol a hatóság nagyon szűk teret enged a szegények számára a tűzifa gyűjtésére, a mélyszegénységben élők bűnözőkké válnak.

A cigányokra jellemzőnek tarja továbbá a közvélemény a jóléti rendszer lehetőségeinek kiaknázását is, a tétlen várakozást a külső segítségre. Mi ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy mindez a kirekesztettség és a gettótét következménye: akik ilyen körülmények között élnek, etnikai hovatartozásuktól függetlenül hasonlóan viselkednek. Mindkét város szociális zárvaiban élők között sok olyan nem roma származású háztartásban készítettünk interjút, ahol ezek a jelenségek ugyanúgy megfigyelhetők voltak, mint roma szomszédaiknál. Tény, hogy ilyen körülmények között sokkal inkább élnek romák, mint nem romák.

Általánosságban a többségi környezet (és ezen belül a szegényekkel

¹⁸ Érdekes, hogy egy másik kutatásunk kapcsán ugyanezt tapasztaltuk egy baranyai kis zsákfaluban. (OTKA 73015 „Kint és bent háromszor” című kutatás keretében. Kutatásvezető: Kovács Éva)

foglalkozó hivatalok többsége) cigánynak tekinti, de legalábbis a cigányokhoz sorolja azokat az egyébként sem származásuk, sem önmeghatározásuk alapján nem cigányokat, akiknek a város gettósodó területein van a lakóhelyük és a kirekesztettségben élőkre jellemző életformát élnek. Így cigánynak tartják azt a belvárosi slumban élő nem roma nő interjúalanyunkat, aki állami transferekből él, sok gyereket nevel, üzletel, iszik és nagy hangon, káromkodva irányítja az utcában zajló eseményeket. Az oktulajdonítás (cigány = lusta, tétlen, segélyeken élő stb.) hamisságát alátámasztják a világ különböző pontjain található etnikai és szociális szegregátumokban készített kutatások megfigyelései is (Clark 1965, Anderson 1976). Ezekre a jelenségekre a szakirodalom a „gettó patológiája” kifejezéssel hivatkozik, amelybe beletartozik a krónikus munkanélküliség, a reményvesztettség, a passzivitás, a külső segítség elvárása, kiábrándultság, széthulló családok, deviáns viselkedési formák, alkoholizmus és a bűnözés is. Ezt a magyar közvélemény azért tartja cigánynak, mert az ilyen város-, illetve településrészekben koncentrálnak a romák. Az amerikai közvélemény ezt a feketék és latinok, a német közvélemény a törökök, a dán pedig szómáliaiak jellemvonásának tartja, attól függően, hogy egy-egy társadalomban mely etnikailag is megkülönböztethető csoportok élnek társadalmi és földrajzi kirekesztettségben.

Ha azonban egy roma nem segélyen él, nem jár el feketén a kómúves vállalkozóval dolgozni, vagy nem megy el metszeni a szőlőbe alkalmi munkavállalói kiskönyvével (ahova aztán nem írják be a foglalkoztatást), nem jár bontásokra azért, hogy ott fémhulladékot szedjen össze, nem megy el fáért az erdészethez, hogy azt továbbadja, és nem piacozik ruhával, gyümölcssel, vagy azzal, ami éppen akad, hanem bejelentett rendszeres jövedelmet biztosító munkája van, olyan munka, amire hosszú távon is lehet egy család jövőjét építeni, akkor az az ember már „nem olyan cigány”, még akkor sem, ha etnikai származását nyíltan felvállalja. Az már a többség szemében nem tipikus. Azt tehát, aki nem cigány módon él, már nem is tekinti a környezete teljesen cigánynak. Nem tekintik cigánynak azt a baranyai város önkormányzatán ügyintézőként dolgozó, 30 éves nő interjúalanyunkat sem, aki most egy lakótelepi lakásban él, rendszeresen külföldön dolgozó bányász férjével. És nem tekinti a környezet cigánynak másik terepünkön azt a 21 éves, két szakmával rendelkező, családjá körében magát romának valló lányt sem, aki ugyan a város szélén nőtt fel nyolc testvérével, de most a belvárosban lakik, férje műszerész és minden hónapban gondosan előre bevásárol egy olcsó élelmiszer-áruházban. Ők már nem olyan cigányok, mert a közvélekedésben a cigány „segélyen él”, „másokat becsapva üzletel”, „vasat és fát lop” és „nem tervez előre”. Talán az egyetlen olyan cigánynak tekintett megélhetési mód, amelyet a többségi környezet pozitívan értékel, a zenélés. Nem véletlen, hogy borsodi terepünk zenész cigányai még akkor is büszkén hangoztatják, hogy ők zenészek és nem pusztán magyar cigányok, ha a zenélésnek ma már történetesen elhanyagolható szerepe van megélhetésük biztosításában. A városban már csak két olyan zenész van, aki kizárólag zenélésből él.

A cigánynak tekintett megélhetési módokat a nem cigány többség vagy valamilyen sajátos cigány kultúrára, vagy rosszabb esetben a génekre vezeti vissza:

MAGYAR VALÓSÁG

„Őbennük a lazaság, a szabadabb életfelfogás, magában ebben az etnikumban benne van, az eredetük is az, hogy ők szabadon éltek, vándoroltak, mentek mindenhova. Nyilván ez a lazaság abban is megnyilvánult, hogy jó, hát adnak pénzt is, hát akkor mi a francnak törjem én magam.” (Szociális Szolgáltató munkatársa a Borsodi városban.)

„A népcsoportok génjeiből eredően megvannak azok a sajátos tevékenységek, amiket azok végeznek; a cigányoknak is megvannak”. (Egykori rendőrtiszt a Borsodi városban.)

CIGÁNYOK MAGUKRÓL ÉS MÁS CIGÁNYOKRÓL

Eközben a cigányok saját maguk követte megélhetési stratégiáikról különbözőképpen beszélnek, attól függően, hogy mely cigány csoportba tartoznak, és hogy alkalmazott stratégiáik mennyire általánosak a nem cigányok körében. (Ez különösen jól látszódik a borsodi városban, ahol több cigány csoport él egymás mellett.) A róluk kialakított többségi vélemények persze erőteljesen befolyásolják saját magukról alkotott képüket, így azt is, hogy ők maguk milyen tevékenységeket tartanak cigánynak. Például úgy, hogy azokat a negatív attribútumokat, amelyek alapvetően a szegénység és kirekesztettség jellemzői, maguk is etnikusnak, a kultúrájukban gyökerezőnek tüntetik fel, ezzel felvállalhatóvá téve a kirekesztettség állapotát (Szuhay 1999), vagy azokat a más cigány csoportokhoz kötik, határt húzva ezzel maguk és a többi cigány csoport között. A hagyományos cigány megélhetési módnak tekintett és e tanulmányban általunk is így emlegetett „faluzás”, mely a borsodi terepünk cigány közösségének domináns megélhetési módja volt a háború előtt, eredetileg azoknak a gazdasági nich-eknek a kiaknázását jelentette, amelyekre nem érte volna meg behatolni a cigányokénál messze jobb társadalmi helyzetű kereskedőknek. Nem úgy a kirekesztett cigány csoportoknak, akiknek földjük vagy más termelőeszközük nem volt, akik az ellenséges környezet miatt gyakran kényszerültek lakóhelyet változtatni, és akik közösségük fennmaradását ezzel a viszonylagos függetlenséggel tudták biztosítani. A faluzás mai megfelelője az, amikor valaki olcsón vesz nagy tételben kivit és aztán azt a környék falvaiban drágábban eladja, vagy ha a Németországból potom áron beszerzett divatárut („butikos cuccokat”) a városba hozza, és azt piacozó rokonaival teríti szét a régió településein, mint ahogyan azt interjúalanyaink egy része teszi. Itt, borsodi terepünkön a faluzást vagy annak modern változatát, az üzletelést a cigányok minden csoportja az oláh cigányok jellegzetes gazdasági tevékenységének tartja. De míg a romungrók elítélően beszélnek róla, addig az oláh cigányok büszkének rá. A romungrók szemében a „kupeckedés” és a „faluzás” az elzárkózás és az általuk kívánatosnak tartott beilleszkedés – bármit is értsenek azon – elutasításának biztos jele. Van, aki hosszú történeteket mesél arról, hogy a kereskedő oláh cigányok hogyan szokták becsapni kuncsaftjaikat. Az, ami a romungrók szemében „suttyóság”, az oláh cigányok számára inkább „ügyesség”, és a viszonylagos jómódban élő oláh cigányok gyakran hangoztatják is, hogy azok a romák, akik szegények, maguk tehetnek erről.

„Vannak ugye a cigányok között is az oláh cigányok, meg a magyar cigányok. Az oláh cigányok ilyen kereskedelmi szelleműek. A romungrók azok inkább, mármint az ottaniak [akik a városban élnek], javarészt ők azon vannak, hogy vagy el tudnak menni dolgozni, ha van szakmájuk. Szerintem eszükbe se jutna, hogy milyen dolgokból is lehetne pénzt csinálni, vagy hogy megélni. Ők elvannak. Azér’ vannak abba’, amibe’ vannak. Szóval meg is látszik rajtuk.” (Fiatal oláh cigány lány.)

Ezzel a két csoportot elválasztó etnikai határ mindkét oldalról meg van erősítve. Pedig valójában a városban közismert, hogy a leggazdagabb cigányok zenész családból származnak, és vagyonukat piacozással alapozták meg. Mégis az üzletelésnek az oláh cigány közösségben van identitásképző szerepe.

A baranyai beások számára hasonló jelentőséggel és identitás-meghatározó erővel bír az erdő, illetve az erdőhöz kapcsolódó tevékenységek köre. Az itt élő közösség számára hagyományosnak tekinthető teknővájás, faeszközök készítése mára kihalt, fennmaradt azonban az erdei termények és a fa gyűjtése, mint identitáserősítő „cigány” tevékenység. A gombászásból, makkolásból, gallyazásból ugyan nem lehet megélni, de – bár inkább csak az idősebb beások – ma is végzik ezeket a tevékenységeket.

Összefoglalva, „cigány megélhetési stratégia” nincs, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel cigányok, pontosabban egyik vagy másik cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is cigányokhoz köt, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitásképző szerepe az üzletelésnek (az oláh cigányok esetében), a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdő javai gyűjtésének, megmunkálásának (beás cigányok) van. Így korábban megfogalmazott definíciónk alapján csak ezt a két tevékenységet tekintjük etnikusnak.

Összegzés

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy csak elvétve létezik a sztereotípiáknak megfeleltethető „dologtalan segélyezett, aki csak a segély megérkezését várja”. Ezzel szemben a szegények és közöttük a romák meghatározó része dolgozik, még hozzá nem is keveset, igaz, sokuk rendszeretlenül és kiszolgáltatottan, a biztonságot, tervezhetőséget nélkülözve. Egyrészt a legális gazdaság legalsó szegmensében állnak alkalmazásban, többnyire multinacionális termelővállalatokban végeznek szalag melletti, monoton és rosszul fizetett munkát, vállalva a napi vagy heti ingázást. Másrészt közcélú munkásként a másodlagos munkaerőpiacon minimálbérért foglalkoztatják őket. Azok többsége sem él munka nélkül, akik bármilyen okból nem tudnak a legális foglalkoztatási formákhoz hozzáférni, és nem kerülnek be a közcélú munkaprogramokba sem. Meghatározó hányaduk – aki csak teheti – szociális transzferjövedelmeit az alkalmi munkák piacán szerzett jövedelmével egészíti ki.

Bemutattuk, hogy az alkalmi munkák piaca nagyon differenciált: a skála a majdnem hivatalos foglalkoztatásnak tekinthető munkavállalói kiskönyvvél végzett, rendszeres jövedelmet biztosító szakmunkáktól a

teljességgel rendszertelen, totális kiszolgáltatottságot jelentő és csak minimális jövedelmet termelő napszámos munkákig terjed. A munka világához egyáltalán nem kapcsolódó segélyezettek sokkal kevesebben vannak, mint azok, akik – akár legálisan, akár feketén – dolgoznak. Ők jellemzően valamilyen korlátozottság miatt (sok gyermekét egyedül nevelő anya, súlyos addikcióban szenvedő egyedülálló, egészségileg sérült) nem végeznek jövedelemtermelő tevékenységet. Sokkal inkább jellemző a szegényekre, hogy bármilyen jövedelemforrást megragadnak, ha kell, kemény fizikai munkával dolgoznak, alacsony fizetségért, mint az, hogy tétlenül várják a segílyt. A szegény háztartások tartós munkanélkülként regisztrált tagjai képezik a munkaadónak teljességgel kiszolgáltatott, nagyon alacsony bérért dolgozó, legális munkavállalásból kiszorult munkások seregét, akik elvégzik azokat a tevékenységeket, amelyeket mások nem: kubikolnak az építkezéseken, lapátolnak az autópálya- és útépitéseken, napszámos munkát végeznek a földeken a mezőgazdasági csúcsszezonban. Ők képezik azt a munkaerőtömeget, amelyet a szezonális és alkalmilag előálló, nagy munkaerő-igényű munkák során rugalmasan és szinte bármely feltétel mellett mozgósítani tudnak a nagyvállalkozók, vagy azok alvállalkozói.

A helyi munkaerőpiacokon meghatározó az etnikai diszkrimináció: még a képzetek között is kevesen vannak azok, akik helyben legálisan el tudnak helyezkedni cigányként. Különösen igaz ez azokra, akiknek etnikai hovatartozása látható, vagy akiknek neve „egyértelműen” köthető a cigánysághoz. Számukra legális munkavállalási lehetőségként csak az ingázás, a hetelés, vagy az önálló vállalkozás marad. Egy másik reális opció a közfoglalkoztatás és segély ritmikus változtatása.

Tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a megélhetési stratégiák jellemzően nem etnikusak: a cigányosnak tételezett tevékenységeket egyáltalán nem csak a cigányok végzik. Eközben a nem cigánynak tekintett alkalmazkodási minták egyaránt jellemzik a cigány és nem cigány szegényeket. Cigány és nem cigány szegények egyaránt rákényszerülnek lakhelyüknek az alacsonyabb lakhatási költségek reményében történő elhagyására, egyaránt végeznek rosszul fizetett alkalmi munkát, és próbálnak legális munkát találni. A különbség „csak” annyi, hogy az előbbiek a diszkrimináció miatt még nehezebben boldogulnak. A széles körben cigánynak vélt tevékenységek úgy, mint uzsorahitelezés, vasazás, fatolvajlás stb., vagy éppenséggel a tevékenységek hiánya, a segélyen élés és a tervezést mellőző élet sem köthetőek egyértelműen romákhoz, a hitelt igénybe vevők és a hitelt adók között egyaránt vannak romák és nem romák, csakúgy, mint a hulladék-fémet és fát gyűjtögetők és forgalmazók körében. Ezek a megélhetési minták sokkal inkább a kilátástalan nyomornak, kirekesztettségnek és a gettólétnek, vagyis a támogató kapcsolati háló hiányának és az állandósult pénzhiánynak az együttes következményei, és azokra jellemző, akik ilyen körülmények között élnek.

A cigánysághoz inherensen köthető cigány megélhetési stratégia nincs, de vannak olyan megélhetési módozatok, amelyekkel egyik vagy másik cigány csoport gyakrabban él. Bár a külső megítélés több olyan tevékenységet is a cigányokhoz köt, amit valójában romák és nem romák egyaránt végeznek, identitásképző szerepe az üzletelésnek (az oláh cigá-

nyok esetében), a zenélésnek (zenész cigányok esetében) és az erdei tevékenységeknek (beások) van.

Irodalom

- Anderson, E. (1976): *A Place on the Corner*. University of Chicago Press, Chicago
- Atkinson A. B. – J. Micklewright (1992): *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: Cambridge University Press
- Babusik Ferenc (2006): Foglalkoztatási egyenlőtlenségek a munkaerőpiacon: a romák foglalkoztatási diszkriminációja. Delphoi Consulting, Budapest, www.delphoi.hu
- Bass László, Darvas Ágnes, Dögei Ilona, Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin (2007): *A szegénység és kirekesztés változása, 2001–2006*. Gyermekesély füzetek
- Bodrogi B., Iványi K. (2004): *Esélytelenül*. Faji alapú megkülönböztetés a munkaerőpiacon, NEKI – Másság Alapítvány, Budapest. http://www.neki.hu/kiadvanyok/without_chance.htm
- Cox, D. – Eser, Z. – Jimenez, E. (1997): *Family Safety Nets during Economic Transition*. In J. Klugman ed.: *Poverty in Russia: Public Policy and Private Responses*. Washington D.C.: World Bank.
- Csurák Zsuzsanna (2004). *Kazincbarcika története*. Barcikai Közélet Kft.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kistelepülési cigány közösségben. *Esély* 2002/4
- ERRC (2007): *The glass box. Exclusion of Roma from employment*, ERRC, Budapest.
- Feischmidt Margit (2008): *A boldogulók identitásküzdelméi*. Sikeres cigányszármazásúak két aprófaluból. Beszélő 2008. november–december
- Ferge Zsuzsa (2002): *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban*. Szociológia Szemle 2002/4
- Ferge Zsuzsanna (2008): *Rögös út a munkához*. Népszabadság 2008. ápr. 13.
- Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. köt. Esettanulmány Magyarországról. ILO, Budapest, 156 p.
- Fleck Gábor, Messing Vera, Mike K. (2005): *Roma foglalkoztatási programok értékelése*. Társi, Working Paper.
- Fleck Gábor, Messing Vera (2009): *A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai*, in: Fazekas, Lovász, Telegdy (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2009*. MTA KTI, OFA, Budapest.
- Fleck Gábor, Virág Tünde (1998): *Hagyomány vagy alkalmazkodás, Gilvánfa kívül-belül*. Szociológiai Szemle 8(1):97–91.
- Fleck Gábor, Orsós János, Virág Tünde (1999): *Élet a Bodza utcában...* In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* (szerk.): Kemény István, Osiris–MTA KI
- Hajnal László Endre (1999): *Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben*. *Regio* (1):84–102.
- Havas Gábor (1982): *Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben*. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–202.
- Havas Gábor (1989): *A cigány közösségek történeti típusairól*. *Kultúra és Közösség* 16(4): 3–17.
- Havasi Éva (2006): *Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció*. In: Szivós P. – Tóth I. Gy.: *Feketén, fehérén*. Társi Monitor jelentések 2005. Társi, Budapest, 59–82.
- Horváth Kata (2001): *Cigány munka – gádzsó munka*. Kézirat.
- Iván László, Fazekas Imre (2004): *Komlói monográfia 2. Komlói Honismereti és Városszépítő Egyesület*.

MAGYAR VALÓSÁG

- Kemény István (szerk.) (2000): Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176–198.
- Kertesi Gábor (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle* (11): 991–1023.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás marandó sokkja. *Szociológiai Szemle* 2005/2
- Kovai Cecília (2002): Gömbaljai történetek. Kézirat.
- Ladányi János, Szelényi Iván (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológia Szemle* 2002/4
- Lewis, Oscar (1966): „The Culture of Poverty”. In: G. Gmelch and W. Zenner, eds. *Urban Life*. Waveland Press.
- Messing Vera, Molnár Emília (2008): „...több odafigyelés kellett volna”. A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól. *Esély* 2008/4
- Messing Vera, Molnár Emília (2010): Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése.
- Messing Vera, Neményi Mária, Szalai Júlia (2010): ‘Ethnic Differences in Education in Hungary: Survey Report’ EDUMIGROM Survey Studies, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies. www.edumigrom.eu
- Neményi Mária (2007): ...igen, vannak cigányok. *Esély* 2007/4.
- Prónai Csaba (2000): A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológia megközelítései. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 176–198.
- Sik Endre (1996): Coping strategies. In: Ferge–Sik (szerk.) *Social Costs of Transition*. Working Paper
- Sikos T. Tamás (szerk.) (1995): Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás? MTA Regionális Kutatások Központja.
- Stack, C. (1974): *All Our Kin*. New York: Basic Books.
- Stewart, Michael S. (1994): Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és a közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (4): 34–50.
- Szalai Júlia (2007): Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami újraelosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris Bp.
- Szelényi Iván and Ladányi János (2006): *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Columbia University Press, NY
- Szirmai Viktória (1988): „Csinált” városok. Magvető Kiadó.
- Szivós P. – Tóth I. Gy. (2006): Feketen, fehéren. *Tárki Monitor jelentések 2005*. Tárki, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): A magyarországi cigányok kultúrája – etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma Kiadó, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, 139–161.
- Tardos Katalin (2005): „Az önkormányzati munkaerőpiac és a roma munkanélküliek”, in: Neményi, Szalai (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*, Új Mandátum Publ., Budapest.
- Tomics Annamária (2004): Komlói kisebbségek. Komló-monográfia
- Váradi Monika Mária (2009): Az „Út a munkához” program hatásvizsgálatának eredményei. Kutatási összefoglaló. MTA Térségfejlesztési Kutatások Osztálya
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 2008/1